

УДК 94 (4-15) «1858/1859»: [338/48-6:001/891] Каченовський

«ЗВІТ ПРО ПОДОРОЖ ЗАХІДНОЮ ЄВРОПОЮ В 1858-1859 рр.» ПРОФЕСОРА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ

Лиман С. І. (Харків)

У статті розглядається наукове відрядження професора Харківського університету Д. І. Каченовського до Німеччини, Англії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Швейцарії, Італії, Іспанії (1858-1859 рр.). Підкреслюється, що цю подорож здійснено на етапі зародження вітчизняного наукового туризму. Під час подорожі Д. І. Каченовський вивчав не лише рівень викладання в зарубіжних університетах державного та міжнародного права, але й менталітет, а також рівень суспільно-політичної активності в різних країнах.

Ключові слова: Д. І. Каченовський, історія, туризм, Харківський університет, Західна Європа.

«Наскільки б далеко не простягалися енергія і добра воля мандрівника, він підпорядкований примхам, успіху та невдачі, грі випадку, і відчуває своє безсилля в цій нерівній боротьбі, особливо в тому разі коли час не на його боці» [4, с. 2]. Ці рядки написав у «Звіті про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» відомий учений, професор юридичного факультету Харківського університету Д. І. Каченовський. Його звіт – цінне джерело для вивчення історії зародження вітчизняного наукового туризму. Водночас тривала подорож Західною Європою відіграла істотну роль у становленні Д. І. Каченовського як науковця і громадянина. Такі наукові подорожі стимулювали розвиток туризму навіть у період, що передував створенню організованих туристичних структур. Як справедливо наголошується в сучасній українській науці, подорожі ІХ-ХІХ століть є лише «прообраз туризму» в сучасному сенсі цього слова [див.: 12, розд. 1]. Зробимо доповнення: стосовно закордонних відряджень вітчизняних учених ХІХ ст. повною мірою можна використовувати і термін «зародження вітчизняного наукового туризму». Такий підхід зумовлений тим, що дефініція «науковий туризм» набуває зараз певного поширення [див.: 3, с. 23-24].

Без згадок про закордонне відрядження Д. І. Каченовського в 1858-1859 рр. не обходиться практично жодна публікація про нього. Проте ці свідчення зазвичай мають контекстний характер. Це майже рівною мірою стосується мемуарної [5], меморіальної [2; 11], енциклопедичної [1], ювілейної [14, с. 184-185; 15, с. 242-247] літератури і праць, присвячених вивченню Д. І. Каченовським окремих аспектів історії середніх віків [6, с. 160; 7, с. 564-565]. У зв'язку з цим мета статті – проаналізувати зміст «Звіту про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» Д. І. Каченовського як джерела, що повною мірою розкриває ключові реалії етапу зародження вітчизняного наукового туризму. Такий аналіз дозволить з'ясувати подібні й відмінні ознаки цього виду туризму за останні півтора століття.

Дмитро Іванович Каченовський народився

1827 р. в м. Карачеві Орловської губернії. Ще в ранньому дитинстві він переїхав з родиною до Харкова, де у 15 років закінчив гімназію, а вже в дев'ятнадцятирічному віці – юридичний факультет університету. З цим факультетом пов'язана його подальша науково-педагогічна діяльність. 1849 р. вчений захистив магістерську дисертацію «Про владитство над морями». Того ж року Д. І. Каченовський почав працювати ад'юнктом кафедри загальнонародного права і дипломатії [13, арк. 88 зв-89], яку згодом перейменували в кафедру міжнародного права. 1855 р. він захистив докторську дисертацію «Про каперів і призове судочинство у відношенні до нейтральної торгівлі», що дозволило Д. І. Каченовському здобути звання екстраординарного (1855), а незабаром ординарного (1858) професора [13, арк. 91зв.-93]. Докторська дисертація Д. І. Каченовського стала значним явищем у науці того часу, як вітчизняній, так і зарубіжній. Згідно зі словами його факультетського колеги А. М. Стоянова, «посилання на книгу «Про каперів» можна знайти в багатьох новітніх творах західноєвропейських публіцистів» [11, с. 8].

Енергія та компетентність Д. І. Каченовського зумовлювали його затребуваність в університеті. У 1850-1851, 1853, 1867-1870 рр. він був секретарем юридичного факультету [13, арк. 89зв.-91], а 1870 р. його обрано деканом [10, с. 211]. Як зазначається в його «Формулярному списку», Д. І. Каченовський «...За відмінно старанну службу удостоєний отримати Високе Його Імператорської Величності благовоління» (1853) [13, арк. 90зв.-91].

Головними предметами, які викладав Д. І. Каченовський, були «Загальнонародне право і дипломатія», «Міжнародне право» і «Державне право європейських держав» [8, с. 15; 9, с. 16]. Саме завдяки лекціям з означених предметів та докторській дисертації вчений став відомим не лише в Харкові, а й в усій Російській імперії. Видатний медієвіст М. М. Ковалевський, який з кінця 1860-х рр. навчався у Харківському університеті, так пояснював у мемуарній літературі свій вибір на

користь юридичного факультету: «Історії в цей час легше було навчитися на юридичному факультеті, де тон викладання задавав незабутній Д. І. Каченовський... У Росії я не чув кращого професора» [5, с. 64].

Блискауча викладацька діяльність Д. І. Каченовського завершилася в 45 років. Уже із середини 1860-х рр. почали виявлятися ознаки сухот, які призвели до смерті. Закордонні поїздки, зокрема до Італії, лише відстрочили цей кінець.

Серед цих поїздок першим і, безумовно, головним стало наукове відрядження 1858-1859 рр. Такі наукові відрядження мали істотне значення для підготовки й удосконаленні кадрів учених Російської імперії. З 1820-х рр. вони практикувалися у Професорському інституті при Дерптському університеті. Для поліпшення освіти Міністерство народної освіти неодноразово відряджало молодих учених за кордон і після закриття цього інституту. Проте у зв'язку з революціями 1848-1849 рр. наукові контакти із Заходом були припинені, зарубіжні відрядження заборонені. Поновилися вони лише 1855 р. після коронації Олександра II [7, с. 72-73].

Завдання свого наукового відрядження Д. І. Каченовський пов'язував з «потребами університетського викладання» [4, с. 1]. Він мав ознайомитися в зарубіжних університетах зі станом науки міжнародного права й державного права європейських країн, «вивчити політичне життя, робити спостереження над установами принаймні передових народів західного світу» [4, с. 1].

Відрядження Д. І. Каченовського тривало півтора роки. За цей термін він відвідав декілька держав роздробленої того часу Німеччини, Австрію, Францію, Англію, Бельгію, Нідерланди, Швейцарію, П'ємонт, Іспанію. За географічним охопленням це відрядження перевершило інші, здійснені харківськими медієвістами в цей період. Наприклад, відрядження ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету М. Н. Петрова в 1858-1860 рр. передбачало відвідання Німеччини, Англії, Франції, Бельгії та Італії [7, с. 578].

Наукове відрядження Д. І. Каченовського розпочалося з Німеччини. «Її вчена діяльність, – зазначав він, – природно привернула мою зацікавленість набагато більше, ніж її політичне життя, ледь доступне для іноземця і повчальне переважно з негативного боку» [4, с. 3]. Об'єктом його критики стала не лише політична система, але й програми викладання на юридичних факультетах. «В університетах Пруссії та Саксонії політичним наукам дано мало місця», – вказував Д. І. Каченовський і пояснював це тим, що юридичні факультети готують «більше адвокатів, ніж державних людей» [4, с. 3]. Саме тому він уважав «даремним» слухати курси міжнародного і державного права в Лейпцигу і Берліні. Водночас Д. І. Каченовський з великою користю для себе відвідував заняття з історії

німецького права лейпцигського професора Альбрехта і лекції із загальної історії відомого історика, професора Берлінського університету Л. Ранке. Лекції та особисті бесіди з Л. Ранке становили для Д. І. Каченовського інтерес, оскільки Л. Ранке «з усіх істориків надає особливої важливості міжнародним питанням» [4, с. 6].

Більше місяця свого наукового відрядження Д. І. Каченовський провів у Гамбурзі, де особисто познайомився і щодня зустрічався з істориком і публіцистом Х. Ф. Вурмом. Згідно зі словами Д. І. Каченовського, Х. Ф. Вурм «розробляв міжнародне право з більшим знанням справи і тактом, ніж багато юристів» [4, с. 6]. Гамбург хоча й «не відзначався вченим напрямом», усе-таки мав «багаті зібрання книг і документів» [4, с. 7]. Харківський мандрівник регулярно відвідував міську бібліотеку, зібрання якої цікавили переважно істориків середньовічної Ганзи. Серед них особливо цінними були ганзейські рукописи XIV-XV століть [4, с. 8]. У Гамбурзі того часу мешкав відомий медієвіст І. Лаппенберг. Саме він опублікував одні з найцитованіших медієвістами середньовічних джерел: «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського і «Слов'янську хроніку» Гельмольда. Особисте знайомство з І. Лаппенбергом дозволило Д. І. Каченовському назвати його «одним із найглибших знавців ганзейської старовини» [4, с. 8].

Якщо в Німеччині харківського мандрівника цікавили переважно наукові питання й постановка викладання, то в Англії – її політична і судова системи. Британська конституційна монархія того часу являла собою зразок для країн, в яких проводилися реформи, і підданий Російської імперії, що реформувалася, проявляв цілком зрозумілі соціальні рефлексії. Згідно зі словами Д. І. Каченовського, «завдяки широким зв'язкам» він мав доступ буквально до всього, зокрема Лондона і внутрішніх графств Англії, де вивчав як державний устрій країни, так і життя різних соціальних верств [4, с. 9].

У Лондоні харківський мандрівник провів близько шести місяців (два парламентські сезони 1858 і 1859 рр.). Незважаючи на нещодавню Кримську війну, Д. І. Каченовський не став об'єктом ворожого ставлення до нього з боку англійців. Навпаки, він зазначав: «...я зустрів скрізь привітність і сприяння своїм дослідженням» [4, с. 9]. Харківський професор особливо відзначив самокритичність англійців щодо власного державного устрою: «Я чув від них так мало похвал самим собі і так багато осуду, що не побоювався бачити все в рожевому світлі» [4, с. 9].

Як мандрівник і вчений Д. І. Каченовський відобразив у звіті декілька ключових положень своїх спостережень: гласність британського суспільства, традиції сильного самоврядування, нечисленність чиновництва, вплив аристократії та джентрі.

Важливим спостереженням харківського професора слід уважати і виявлення величезного значення в суспільстві матеріального достатку. «Точкою розділення між станами, – писав він, – є не стільки урядова ієрархія, скільки багатство» [4, с. 10].

Д. І. Каченовський вивчав досвід парламентських виборів, процедуру призначення й обрання кандидатів. Він був присутній на засіданнях британського парламенту, в палатах як громад, так і лордів, познайомився з багатьма членами парламенту і його керівниками, веденням засідань, зокрема окремих парламентських комітетів. Завдяки цьому Д. І. Каченовський отримав повне уявлення про британський парламентаризм, досвід якого в майбутньому міг бути використаний його країною.

Д. І. Каченовський вивчав і судову систему Англії. Його здивували «повна гласність», простота процедури та безсторонність судів різних інстанцій. «Свобода суду тут не призводить до свавілля і пригноблення», – зазначав він [4, с. 14]. Науковець відвідував поліцейські ділянки, в'язниці, добродійні заклади, зокрема лікарні та притулки для бездомних дітей. Допити англійських злочинців або стан хворих у приватних шпиталях цікавили харківського мандрівника не менше, ніж політичні зібрання, мітинги і діяльність різних британських товариств. Серед останніх він виокремлював товариство противників рабства, яке виступало проти торгівлі чорношкірими. «На мітингах цього товариства, між іншим, декілька разів було виражено співчуття Государеві імператору і його бажанням припинити кріпосний стан у Росії» [4, с. 19], – відзначав Д. І. Каченовський. Ця тема була особливо злободенна для його країни.

Західницькі погляди харківського мандрівника і та перевага, яку він надавав британським політичним і судовим порядкам, не перешкождали його критичним висловам. Особливо гострими були відгуки Д. І. Каченовського про окремі особливості вищої освіти в Англії. Навіть Оксфордський і Кембриджський університети, на його думку, «мало задовольняють того мандрівника, який не займається спеціально класичною літературою або математикою» [4, с. 20]. Той факт, що юридичним наукам у цих університетах не приділялося належної уваги, викликав таке саме здивування Д. І. Каченовського, як і система викладання: незначна кількість лекцій і переважання «приватних уроків» професорів. Ще критичніше харківський мандрівник висловився щодо університетів Шотландії, які «впали проти минулого» [4, с. 21]. Але якщо британські університети Д. І. Каченовський іронічно назвав «славними пам'ятками минулого», у британських школах він убачав «багаті зародки майбутнього», оскільки майже кожна з них по-своєму оригінальна [4, с. 21].

Близько п'яти місяців свого відрядження Д. І. Каченовський провів у Парижі і відвідав

декілька провінційних французьких міст. Подорож Францією епохи імператора Наполеона III – залятого ворога Російської імперії – викликала в харківського професора здебільшого стримані емоції. На відміну від Англії з її політико-адміністративною відвертістю і гласністю, аміністрація у Франції, на думку науковця, була «переважно недоступною», а «коло знайомств обмежене» [4, с. 23]. З цієї причини харківський учений ознайомився у Франції з університетським викладанням та діяльністю судової системи.

Разом із засіданнями Академії етичних і політичних наук, членами якої були відомі французькі історики-медієвісти Ф. Гізо, А. Тьєррі, Ж. Мішле, Д. І. Каченовський відвідував заняття у провідних вищих навчальних закладах Парижа – Сорбонні, Коллеж де Франс, Школі права. «На жаль, міжнародне право читається в Парижі незадовільно; викладання конституційного права припинене після 2 грудня 1852 року», – зазначав Д. І. Каченовський щодо політичних реалій Другої імперії [4, с. 25]. Найбільший інтерес для нього становили лекції з історії французького права Е. Р. Лабуле, котрого вважали засновником історичної школи вивчення права у Франції, і лекції про іспанську рицарську літературу відомого медієвіста, фахівця з історії інквізиції А. Арну. Харківський науковець відзначив блискучі ораторські здібності паризької професури і публічність лекцій. «Таємниця французького впливу в Європі, – писав він, – значно пояснюється, якщо взяти до уваги впливи паризьких професорів на розум і переконання всіх багатих і мандрівних класів старого та нового світу» [4, с. 27]. Зворотною стороною цього процесу Д. І. Каченовський уважав падіння значення провінційних французьких університетів. «Розумова централізація», як і централізація політична, на його думку, «вбиває останні залишки провінційного життя» [4, с. 27].

Так само як в Англії, у Франції харківський мандрівник відвідував суди, в'язниці, добродійні установи. Він зібрав немало матеріалу для порівняння. «Цивільні й торгові суди у Франції стоять вище за подібні установи в Англії», – зазначав учений [4, с. 28-29].

На відміну від Німеччини, Англії та Франції, Д. І. Каченовський зовсім мало часу подорожував Бельгією, Нідерландами, Швейцарією, П'ємонтою та Іспанією. Новоутворене Бельгійське королівство привернуло увагу харківського мандрівника, з одного боку, своїм «квітучим» станом, з іншого – боротьбою в парламенті між духовенством і ліберальною партією. «Здається, незалежне майбуття цього нового народу забезпечене!», – зазначив Д. І. Каченовський і висловив напевно зумовлену реаліями думку про те, що Бельгії не слід об'єднуватися з Францією [4, с. 31]. У Голландії він звернув увагу не тільки на традиційно привітне ставлення місцевого населення до росіян, а й на те,

що в цій країні панує дуже сильний дух добродетельності. У Швейцарії і П'ємонті через літні канікули він не зміг відвідати парламентські засідання і лекції в місцевих університетах. Хоча швейцарські дитячі притулки, школи для бідних і шпиталі для інвалідів та людей похилого віку зацікавили Д. І. Каченовського, в'язниці у Швейцарії, на його думку, виявилися гіршими, ніж в інших країнах Європи [4, с. 37].

Найбільші критику і розчарування викликала в мандрівника коротка поїздка східними та південними частинами Іспанії. Його вразила могутність бюрократії. «Нещасна країна налічує 400 000 чиновників, які живуть за рахунок бюджету, – зазначав Д. І. Каченовський. – Місця і посади в Іспанії надаються і віднімаються за свавіллям» [4, с. 39]. Крадіжки чиновників, бездіяльність поліції і судів, убивства, розбої та небезпека подорожі – такою побачив Іспанію харківський учений.

«Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» було опубліковано незабаром після повернення Д. І. Каченовського з відрядження. В його заключенні автор зазначав: «Якими б оригінальними не були наші установи, досвід старих народів може слугувати нам на користь» [4, с. 42]. Харківський учений доклав максимум зусиль до того, щоб кращі елементи суспільно-політичного

побуту країн Західної Європи були запозичені реформаторами його країни.

Таким чином, наукове відрядження Д. І. Каченовського до Німеччини, Австрії, Англії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Швейцарії, Італії, Іспанії (1858–1859 рр.) становить значний інтерес як для юридичної, так і для історичної науки. Це відрядження здійснене на етапі зародження вітчизняного наукового туризму, а звіт про нього є цінним джерелом для дослідження цього процесу. Д. І. Каченовський вивчив не лише стан викладання в зарубіжних університетах державного і міжнародного права, загальної, зокрема середньовічної історії, а й менталітет, становище різних станів, державну та судову системи, рівень соціально-політичної активності в різних країнах. Означена подорож значною мірою сприяла становленню його наукових і суспільних поглядів. Незабаром після відрядження, 1863 р., Д. І. Каченовський опублікував першу частину «Курсу міжнародного права», який охоплював епохи Стародавнього світу та середньовіччя, був перекладений англійською мовою і став доступним студентам та вченим як у Російській імперії, так і за кордоном.

Інші закордонні відрядження Д. І. Каченовського та їх значення для історії наукового туризму розглядатимуться автором у наступних статтях.

1. Грабарь В. Д. И. Каченовский / В. Д. Грабарь // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1895. – Т. 28. – С. 808.
2. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский / М. Де-Пуле // Вестник Европы. – 1874 – № 1. – С. 75-115.
3. Ерешко Ф. И. Научный туризм – цель и средство прогресса в развитии регионов / Ф. И. Ерешко // Вестник Совета Федерации. – 2006. – № 11. – С. 23-24.
4. Каченовский Д. И. Отчёт о путешествии по Западной Европе в 1858-1859 гг. / Д. И. Каченовский. – Харьков: Тип. Университета, 1860. – 47 с.
5. Ковалевский М. Моё научное и литературное скитальчество / М. Ковалевский // Русская мысль. – 1895. – № 1. – С. 61-80.
6. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості Д. І. Каченовського (1827-1872) / С. І. Лиман // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. – Серія: Історія та географія. – Харків, 2007. – Вип. 25-26. – С. 159-163.
7. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 - первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков: ХГАК, 2009. – 688 с.
8. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850/1851 уч. г. – Харьков: Тип. университета, 1850. – 29 с.
9. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1864/1865 уч. г. – Харьков: Тип. университета, 1865. – 20 с.
10. Протоколы заседаний совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков: Тип. университета, 1870. – № 8. – С. 209-248.
11. Стоянов А. Некролог Д. И. Каченовского / А. Стоянов. – Харьков: Тип. университета, 1874. – 10 с.
12. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
13. Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского // Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве. – Ф. 2162. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 88-93.
14. Харківський Національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
15. Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1908. – 310 с.

РЕЗЮМЕ

«ОТЧЁТ О ПУТЕШЕСТВИИ ПО ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ В 1858-1859 ГГ.» ПРОФЕССОРА ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА Д. И. КАЧЕНОВСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ТУРИЗМА

Лиман С. И. (Харьков)

В статье рассматривается научная командировка профессора Харьковского университета Д. И. Каченовского в Германию, Англию, Францию, Бельгию, Нидерланды, Швейцарию, Италию, Испанию (1858-1859 гг.). Подчеркивается, что эта командировка была осуществлена на этапе зарождения отечественного научного туризма. В ходе командировки Д. И. Каченовский изучал не только постановку преподавания в заграничных университетах государственного и международного права, но и нравы, а также уровень социально-политической активности в различных странах.

Ключевые слова: Д. И. Каченовский, история, туризм, Харьковский университет, Западная Европа.

SUMMARY

TRAVEL REPORT ON WESTERN EUROPE, 1858-1859, BY D. I. KACHENOVSKIY, PROFESSOR OF KHARKOV UNIVERSITY, AS A SOURCE IN HISTORY OF TOURISM IN THIS COUNTRY

S. Liman (Kharkiv)

Research trip of D. I. Kachenovskiy, Professor of Kharkov University, to Germany, Britain, France, Belgium, the Netherlands, Switzerland, Italy, Spain (1858-1859) is discussed in the article. It is emphasized that this trip took place at the stage of origin of domestic research tourism. In the course of his trip D. I. Kachenovskiy studied not only organization of state and international law teaching at foreign universities, but also their tempers as well as the level of social political activity in various countries.

Key words: D. I. Kachenovskiy, history, tourism, Kharkov University, Western Europe.